

ЗВИНИГОРОДСЬКЕ СТАРОСТВО В ЧАСІ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648–1676 рр.)

КУЛАКОВСЬКИЙ ПЕТРО
(Остроз)

Звинигородське староство ледве встигло територіально оформитися шляхом відокремлення від Корсунського староства як вибухнуло повстання на чолі з Богданом Хмельницьким. Формально староство продовжувало існувати, але фактично опинилося під козацькою юрисдикцією. Наприкінці січня 1648 р. місцевим старостою був номінований Лукаш Гулевич. Трохи раніше (1646 р.) південна частина цієї королівщини, а саме містечка Калниболота й Гуляйполе (Неберибіс) отримав краківський воєвода, колишній білоцерківський староста Станіслав Любомирський. Ці містечка створили окрему державу, яку воєвода фактично приєднав до Білоцерківського староства, яким формально поступився своєму синову – Костянтину Яцеку.

В основі козацької територіальної організації, як відомо, лежав полково-сотенний устрій. Оскільки більша частина полків (до 1648 р. – всі) оформилася на території староств, то теоретично мав би повстати Звинигородський полк. Однак в умовах згаданої вище пізньої появи староства та його поділу, на Звинигородщині цього не сталося. Більша частина королівщини (включно з Калниболотами й Гуляйполем) увійшли до Корсунського полку. У його складі звинигородці сформували власну сотню (майже 250 козаків) на чолі з Гринцем Гавриленком. Проте містечко Вільхівець, яке наприкінці 1630-х рр. ще входило до Звинигородської держави, було зараховане до Білоцерківського староства й створило власну сотню (100 козаків) в складі однойменного козацького полку. На 1652 р. вже фіксується Калниболотська сотня, яку білоцерківський підстароста вважав за доцільне приєднати до Білоцерківського полку. Чисельність козаків на Звинигородщині зростала й далі. На кінець 1653 – початок 1654 рр., крім Звинигородської і Калниболотської сотень (513 та 317 козаків відповідно), з'явилися сотні в Тарасівці (365) та Водяниках (163 козаки).

Майже статусу сотні сягнула козацька громада Гуляйполя (95 козаків). Між тим, Вільхивецька сотня (понад 150 козаків) продовжувала входити до Білоцерківського полку. Чергових труднощів в ідентифікації територіальної приналежності Звинигородщини додає факт періодичного існування Лисянського полку. Перший період його функціонування припадає на 1648–1649 рр., коли його полковниками були Максим Кривоніс та Демко Якимович. Згодом періодично у міжреєстраційні часи він відроджувався, чому сприяло переведення Варшавою Лисянської держави у статус староства. Зокрема, в 1664–1665 рр. як лисянський полковник згадується Семен Височан. Правдоподібно, лисянські полковники поширювали свою юрисдикцію на села Неморож, Мурзинці й Бучанинівку, які входили напередодні 1648 р. до складу Звинигородського староства

Загалом, в період Руїни полково-сотенний устрій зазнав неодноразових змін, що визначалося високою міграцією населення в межах староства та поза його межі. Так, на межі XVII–XVIII ст. Тарасівська сотня була поглинена Звинигородською, а Вільхивецька – Калниболотською; Гуляйпольська ж включила містечко Тальне, що знаходилося в сусідній Уманській волості.

Певний хаос панував і в королівській канцелярії, де статус Звинигородщини як староства формально визнавали. Лукаш Гулевич, що до середини 1650-х рр. очолював козацьку хоругву в коронному війську, у січні 1652 р. навіть був уведений у володіння староством (згідно Білоцерківського миру), але як й інші шляхтичі мусив втратити юрисдикцію над ним (якщо взагалі мав) найпізніше на початку червня того ж року, після перемоги козацького війська під Батогом. Восени 1655 р. поширилася чутка про смерть Л. Гулевича і 7 жовтня староство отримав названий холмський чашник, королівський поручник Владислав Вільчковський. І хоча Л. Гулевич помер лише 1686 р., але він як протестант в умовах контрреформаційного наступу, характерного для Речі Посполитої в кінці 1650 – на початку 1660-х рр., конкуренцію В. Вільчковському програв і той у вересні 1662 р. отримав потвердний привілей на староство.

По факту укладення Гадяцьких пактів, а згодом Чуднівської угоди козаки зобов'язалися допустити представників шляхти й короля у їх (до 1648 р.) маєтності на території українських воеводств (Київського, Брацлавського і Чернігівського). Насправді ж, рядове козацтво й місцеве населення постійно блокували реалізацію подібного рішення. Так, у 1670 р. звинигородці вбили підстаросту й рейтарів, надісланих В. Вільчковським, для збору збіжжя. Це змушувало козацьку старшину з пропольською орієнтацією вимагати на сеймах звільнення козаків взагалі від всіляких чиншів і податків. Отже, за досліджуваний період, крім тимчасових спроб, жодного річпосполитського адміністративного контролю над Звинигородським староством не існувало. Власне, це потверджується фактами визнання з боку Варшави прав власності козаків на окремі маєткові об'єкти на території старства. Шерег цих надань/потверджень був відкритий Гадяцькою унією. Так, брат І. Виговського Данило отримав серед інших маєтків Вільхівець і Тарасівку, віднесені канцелярією до Білоцерківського та Корсунського старства відповідно. Згодом він отримав права на Гуляйполе. Остерський сотник Сидір Карпенко був нагороджений містечком Водяники, яке по його смерті дісталось представнику козацької старшини Яремі Петрановському. Сейм 1661 р., що потвердив Чуднівську угоду, політику роздавання (часто закріплення) земель представникам козацької старшини перетворив на основний інструментарій спроби інтеграції козацтва в традиційний соціум Речі Посполитої. В наступні роки гетьман Павло Тетеря отримав містечко Вільхівець, а його майбутній наступник Петро Дорошенко – Гуляйполе. Протегованому козаками лисянському монастиреві св. Трійці дісталися села Неморож і Бучанинівка. Козаки ж середньої ланки, як правило, здобували потвердження власницьких прав на хутори, млини, ставки, будинки. Жодних маєткових надань для шляхти на території старства для цього періоду не виявлено і, швидше всього, не було.

На питання безпеки відчутно впливав татарський чинник та спроби урядових військ поставити субрегіон під контроль Варшави. Татари впродовж більшого часу з 1648 до 1676 р. виступали як союзники козацтва. Їх розквартирування вимагало постачання

різного роду ресурсів (продовольства, корму для коней тощо), що не могло не викликати незадоволення в місцевого населення. Через Звинигородщину проходили відгалуження Чорного шляху (сакми), які кримці використовували для пересування в межі Речі Посполитої. Розпочинався цей шлях біля лісу Лебедина, скеровувався на захід до Гнилого Тікича, де біля Гуляйполя татари долали брід. Далі йшов до Вільхівця, звідки ділився на дві сакми, що огинали Шавулиху. Гуляйполе (Неберибіс), як правило, створювало істотну перешкоду для кримців, але не в цей період з огляду на їх союзні відносини з козаками. У досліджуваний час татари неодноразово розташовувалися таборами поблизу Вільхівця й Калниболот, а, зважаючи на майже завжди невчасний розрахунок з ними, перетворювалися з союзників на експропріаторів й окупантів. Так, зимами 1674/1675 та 1675/1676 рр. тисячна татарська орда перебувала неподалік Вільхівця. Це ускладнювало пересування між козацькими поселеннями. У 1660-х рр. жителі сусідньої Лисянки заявляли, що вони живуть як в осаді, побоюючись вийти за міські укріплення. Посольства до гетьмана чи представники союзних держав переміщувалися у супроводі козацьких загонів (бл. 15 осіб). Останні забезпечували їх безпеку до найближчого сотенного містечка чи міста. Однак часто в кримців терпець в очікуванні платні вривався і вони розпочинали військові дії проти найближчих козацьких міст. Так, у вересні 1665 р. татарські чамбули взамін платні (як вони пояснювали) здобули Звинигородку і ще 3 міста (Лісовичі, Конелу, Ковшовату), а населення й худобу вивели в Крим. Часто не меншої шкоди населенню Звинигородщини завдавала боротьба між різними козацькими угрупованнями. У жовтні 1669 р. козаки Михайла Ханенка і Петра Суховія доценту випалили Звинигородку й Тарасівку, а людей віддали в татарську неволю. Подібний ефект мали походи лівобережних гетьманів і московських воевод чи коронних військ. Катастрофою для місцевого населення видавався (і, насправді, таким і був) турецький похід в Україну 1664 р., незважаючи на те, що союзником султана виступав П. Дорошенко.

Ця майже безперервна боротьба за владу в Козацькій Україні спричиняла масштабні міграційні потоки на Лівобережжя, де

поступово ситуація стабілізувалася. Якщо спочатку (середина 1660-х рр.) міграція з окремих населених пунктів Звинигородщини в Задніпров'я вимірювалася десятками сімей, то восени 1675 р. вже тисяча возів вихідців зі Звинигородки й Вільхівця, включно з їх отаманами, переселилися за Дніпро.

В цілому, «світанок» Козацької держави вирізнявся поєднанням оптимістичної перспективи (в перші півтора десятка років) з суворими реаліями державного будівництва, пошуку оптимальної моделі співіснування соціуму й влади, постійними спробами її опонентів і ворогів будь-якими шляхами (політичні інтриги, військова агресія тощо) не допустити зміцнення її інститутів, а, тим більше, територіального розширення. Слід констатувати, що стосовно київського Подніпров'я, окремим субрегіоном якого була Звинигородщина, це вдалося.